

49
H 55

1678/-

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

НЕСТЕРЕНКО Інна Яківна

УДК 808.31

ЯВИЩА НЕПРЯМОЇ НОМІНАЦІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 — українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ - 1997

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313548

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Вінницького державного педагогічного інституту Міністерства освіти України

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Городенська Катерина Григорівна
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук, професор
Сологуб Надія Миколаївна
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник

кандидат філологічних наук, старший викладач
Овчиннікова Ірина Ігорівна
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова Міністерства
освіти України, старший викладач

Провідна установа - Київський державний лінгвістичний університет,
кафедра загального та українського мовознавства,
Міністерство освіти України, м.Київ

Захист відбудеться «21» жовтня 1997 р. о 14.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова /252030, м.Київ-30, вул.Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий «19» вересня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Вишнева

Вишневська Г.П.

Актуальність дослідження. Процес утворення назв будь-яких об'єктів дійсності, що є неодмінним результатом пізнавальної діяльності людей, здавна привертав і продовжує привертати увагу мовознавців. Про це свідчать численні наукові праці, зокрема О.А.Габинської, В.Г.Гака, Н.Д.Голева, О.А.Земської, Г.В.Колшанського, О.С.Кубрякової, Н.И.Мигиріної, В.М.Телі, Г.А.Уфимцевої та інших, в яких досліджено природу називання та мотивованість мовних знаків, лінгвістичну сутність та аспекти номінації, типологію лінгвістичних найменувань, а також запропоновано різні теоретичні тлумачення «номінативної тріади» — принципу (й ознаки), способу та засобів номінації. Фундаментальними дослідженнями з проблем теорії номінації є колективні монографії «Языковая номинация (Общие вопросы)» та «Языковая номинация (Виды наименований)».

У будь-якій мові слова — найменування осіб та предметів формують численний і різноманітний у семантичному плані клас номінативних одиниць. Терміном «номінація» і його синонімами «називання», «найменування» позначають «процес утворення мовних одиниць, що характеризуються номінативною функцією, тобто служать для називання й розчленування фрагментів дійсності та формування відповідних понять про них у формі слів, поєднань слів, фразеологізмів та речень»¹. Цим же терміном і його синонімом «назва» позначають результат процесу номінації — значущу мовну одиницю.

Теорія номінації розвивалася насамперед як теорія, спрямована на пояснення шляху від предметного світу до називання окремих фрагментів світу. Номінація пов'язує світ дійсності з світом мови, вбирає в себе всю глибину проблем взаємодії мови й мислення, мови і світу людських емоцій. Така всебічність сприяє роздрібненню глобальної проблеми на менші. Саме тому в сучасній лінгвістиці виділилися два аспекти вивчення номінативного процесу: конкретне співвіднесення з даним референтом і закріплення у звуковій оболонці ідеального змісту лексичних одиниць.

Дискусійним залишається також питання про визначення терміна «спосіб номінації». Одні вчені тлумачать його як прийом здійснення принципу номінації, що представлений мотивуючою ознакою, інші — як спосіб утворення найменувань. Останній підхід використаний і в дисертаційній роботі, на основі якого виділено два способи номінації: прямий (нейтральний) і непрямий (простий чи розчленований). Проте й самі терміни

¹ Телія В.М. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь.-М.: Сов. энциклопедия, 1990.-С.337.

«пряма» і «непряма», «первинна» і «вторинна» номінації по-різному визначають в ономасіологічній літературі. Так, зокрема, Е.С.Азнаурова, О.С.Кубрякова, В.М.Теля, Г.А.Уфимцева розрізняють пряму і вторинну номінації, поділяючи останню в свою чергу на «непрямою» і «косвенною». «Непрямою» номінацію вони трактують як таку, що завжди мотивовано-опосередкована попереднім значенням слова, ті чи інші ознаки якого відіграють роль внутрішньої форми, переходячи у новий смисловий зміст. Інші мовознавці вторинну номінацію визначають як називання новим іменем уже названого предмета або будь-яку наступну після первинної, яка уже реалізувала утворення нового слова тощо.

Точнішим і вдалішим видається термін «непряма номінація» з тими самими значеннями. Відповідно до запропонованого трактування цього терміна в дисертаційній роботі подано класифікацію й опис непрямих номінацій осіб (апелятивів і номінативів) та предметів, узятих з розмовного мовлення та художньої літератури.

Функціонування непрямих номінацій в розмовному мовленні — мало вивчена галузь мовознавства. У русистичі досліджено переважно зовнішню форму непрямих найменувань розмовного мовлення, в українстичі маємо лише деякі спостереження над номінативними синтаксичними структурами розмовного літературного мовлення та okazіональними найменуваннями осіб в поетичних творах. Спеціальних теоретичних досліджень внутрішньої форми непрямих номінацій осіб та предметів, специфіки їхнього використання в розмовному мовленні взагалі немає ні в русистичі, ні в українстичі. Саме цим і зумовлена **актуальність** теми дисертаційної роботи.

Виділення непрямих номінацій осіб та предметів у розмовному мовленні вимагає від дослідника чіткої позиції і в такому складному, досить дискусійному питанні, як критерії визначення розмовного мовлення. Більшість мовознавців розглядає його у складі літературної мови як її різновид чи особливий стиль. Решта, виходячи із структурно-системних властивостей розмовного мовлення, відділяють його від кодифікованої літературної мови і протиставляють їй як самостійний феномен. Донині немає загальноприйнятого визначення розмовного мовлення, оскільки сам підхід до нього, уявлення про межі і параметри поки що багато в чому залежать від завдань конкретно виконуваного дослідження, а іноді навіть від обстежуваного матеріалу.

У дисертаційній роботі обстоюється позиція тих лінгвістів, які розмовне мовлення вважають окремим феноменом і відносять до нього лише літературні явища. Для позначення літературного розмовного мовлення використовуються терміни «розмовне» або «усно-розмовне» мовлення, які

тлумачаться як «невимушене мовлення носіїв літературної мови»².

У розмовному мовленні вживаються різні типи номінацій, уявлення про які дають класифікації, що ґрунтуються на різних ознаках поділу: характерові внутрішньої форми — номінація пряма й непряма; частотності вживання — номінація узуальна й оказіональна; структурних особливостях — номінація словесна, синтагматична й фразова. На першу класифікацію як основну, що принагідно доповнюється другою та третьою, а також на вказані вище теоретичні засади розмовного мовлення опирається процес виділення з ситуацій комунікації непрямих номінацій осіб та предметів, які є безпосереднім **об'єктом** дисертаційного дослідження.

Метою роботи є проведення номінативно-структурного аналізу явищ непрямої номінації в розмовному мовленні, встановлення закономірностей актуалізації ознак внутрішньої форми та особливостей функціонування непрямих найменувань в конкретних актах спілкування. Для досягнення цієї мети розв'язано такі основні завдання:

- 1) виділено з комунікативних ситуацій живого розмовного мовлення і художніх текстів непрямі найменування осіб та предметів, беручи до уваги їх актуалізовані диференційні ознаки;
- 2) визначено лексико-семантичні групи непрямих номінативних одиниць;
- 3) встановлено лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, що впливають на утворення непрямих номінацій осіб та предметів;
- 4) визначено структурні типи та словотвірні характеристики непрямих номінацій;
- 5) окреслено межі спільного й відмінного потенціалу актуалізованих ознак у непрямих найменуваннях осіб апеллятивного та констатуючого характеру;
- 6) з'ясовано виражальні можливості явищ непрямої номінації в усно-розмовному мовленні та художніх творах.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що непрямі номінації осіб та предметів уперше в україністиці стали об'єктом спеціального цілісного вивчення. У ній запропоновано комплексний аналіз внутрішньої форми, лексико-семантичних, стилістичних та структурних особливостей непрямих найменувань у розмовному мовленні, з'ясовано сутність процесу непрямого найменування референта в комунікативних актах.

Мета і завдання зумовили вибір відповідних **методів** дослідження. У

² Земская Е.А. О понятии «разговорная речь» // Русская разговорная речь. Тексты. - М.: Наука, 1973.-С.5.

роботі використано два основних методи: описовий і зіставний, а також елементи контекстуально-семантичного аналізу.

Матеріалом для аналізу послужили непрямі номінації осіб та предметів, дібрані з невимушеного мовлення носіїв літературної мови в різних комунікативних ситуаціях: усні розмови в транспорті, на вулиці, у магазині, на базарі, в аптеці, лікарні, побуті, навчальних закладах тощо. У процесі їх аналізу принагідно, переважно для порівняння, використовувалися матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, зокрема ілюстративний матеріал з поетичних та прозових творів українських письменників.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що її висновки та узагальнення збагачують ономасіологію та семасіологію української мови, зокрема сприяють поглибленню знань про комунікативно-функціональні механізми непрямих номінацій у розмовному мовленні, способи і засоби найменувань, роль прагматичного чинника в актуалізації ознак.

Результати дослідження можуть бути використані у вузівських курсах із загального мовознавства та сучасної української мови (розділи «Лексикологія», «Словотвір», «Синтаксис»), у спецкурсах з актуальних питань ономасіології, теорії номінації та культури мовлення, для підготовки відповідних навчальних посібників.

Апробація дисертаційної роботи. Результати дослідження було викладено в повідомленнях на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгводидактичні основи викладання шкільного курсу» (м.Полтава, 1992 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді» (м.Херсон, 1995 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Культура і освіта: проблеми, пошук, творчі знахідки» (м.Вінниця, 1995 р.), III і IV Міжнародних конференціях «Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур» (м.Дніпропетровськ, 1996 р., 1997 р.), VIII Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Функціональний аспект семантики мовних одиниць» (м.Харків, 1997 р.), звітно-наукових конференціях Вінницького педінституту (1992, 1995, 1996 рр.). З теми дисертації опубліковано 4 статті і 6 тез доповідей.

Дисертація обговорена й рекомендована до захисту на засіданні кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту.

На захист виносяться такі теоретичні положення:

1. Будь-який акт номінації — це мовленнєво-мислиннєвий процес,

спрямований або на вибір готового позначення, що існує в мові, або на створення назви, яка найадекватніше відбиває його суть. У зв'язку з цим в акті номінації необхідно враховувати: а) джерело номінації (у якій формі: готовій чи заново створеній береться одиниця номінації); б) зовнішню форму (номінація є словом чи словосполученням, предикатним чи непередикатним знаком); в) внутрішню форму (номінація є мотивованим чи немотивованим знаком); г) семантичні типи номінацій (номінація пряма чи непряма, первинна чи вторинна, буквальна чи переносна); д) внутрішній контроль за доречністю номінацій.

2. Проблема непрямих номінацій потребує комплексного підходу, який враховує досягнення семасології, словотвору, синтаксису та стилістики.

3. Існування синонімічних прямих і непрямих найменувань того самого референта зумовлене тим, що він володіє цілим набором ознак, кожна з яких може бути покладена в основу його номінації. Актуалізовані ознаки у найменуваннях розмовного мовлення відрізняються від ознак, що мотивують назви кодифікованої мови. Відмінною рисою «розмовних» номінацій є відсутність слова, що безпосередньо називає денотат. Вони лише вказують на певну ознаку денотата.

4. Виділення і найменування осіб у розмовному мовленні відбувається здебільшого за найпримітнішими ознаками чи особливостями, якими найчастіше бувають якісно-процесуальні ознаки зовнішнього вигляду, що сприймаються зором. Непряма констатація предметів здійснюється переважно за їх функціональним призначенням.

5. На створення чи вибір непрямих номінацій кого-, чого-небудь одночасно впливають конситуація, суб'єктивний фактор мовця та потреби комунікації.

6. Найпродуктивнішими способами творення апелютивів є субстантивація прикметників, номінативів — використання прийменниково-відмінкових форм, назв предметів — вживання дієслівних і бездієслівних блоків.

7. У художніх творах непрямі номінації здебільшого реалізують певну стилістичну мету.

8. Активне використання непрямих найменувань у невимушеному мовленні носіїв української літературної мови зумовлене об'єктивними чинниками — розширенням сфери її функціонування не тільки в писемному, а й в усному варіанті.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури. Обсяг дисертації — 195 с.

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, мету і завдання, методи, наукову новизну, теоретичне й практичне значення дослідження, сформульовані основні теоретичні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «Непряма номінація осіб» визначено лексико-семантичні групи непрямих номінацій осіб (апелятивів та номінативів), виділених з комунікативних ситуацій живого розмовного мовлення та художніх текстів з урахуванням їх актуалізованих внутрішніх ознак, встановлено лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, що впливають на утворення непрямих номінацій осіб, визначено їх структурні типи, окреслено межі спільного та відмінного потенціалу актуалізованих ознак у непрямих найменуваннях осіб апелятивного та констатуючого характеру, з'ясовано їх виражальні можливості.

Використання в ролі апелятивів непрямих найменувань осіб зумовлене важливими суспільними функціями звертання: встановлення мовленнєвих контактів, регулювання соціальних взаємовідносин. Семантична структура будь-якого апелятива має такі ознаки: а) адресація — звертання до адресата мовлення; б) вокативність — кличність, віднесеність до 2-ї особи й спонукальність; в) позначення адресата за його повною характеристикою.

Наше повсякденне життя потребує етикетних форм звертання та називання. Їх сутність полягає в тому, щоб виділити з ряду осіб потрібну людину, звернути на себе її увагу, встановити з нею контакт, тобто співвіднести номінацію з конкретним референтом — адресатом мовлення. Цілком очевидно, що, намагаючись привернути увагу адресата, мовець обирає таке найменування, яке найбільше відповідало б умовам ідентифікації адресата. Саме тому в кожному конкретному акті спілкування спосіб називання адресата відображає адекватність ідентифікаційних і характеризаційних номінацій умовам реальної комунікації та ступеню комунікативно-прагматичної компетенції мовця стосовно адресата.

На вибір конкретних форм звертання у процесі комунікації впливає ряд факторів, найважливішим з яких є фактор ступеня знайомства, що виступає у двох «прагматичних пресупозиціях»: «адресат — знайомий» і «адресат — незнайомий». Відповідно до цих пресупозицій звертання поділяються на дві групи: 1) звертання до знайомих і 2) звертання до незнайомих. Пресупозиція «адресат — знайомий» зумовлює використання в ролі звертань власних назв, термінів спорідненості (для родичів), а також різних дескрипцій, що вказують на риси характеру, звички чи події з життя адресата. Пресупозиція «адресат — незнайомий» не передбачає

використання власних назв у ролі звертань, терміни із значеннями спорідненості підкреслюють лише вікові відмінності. До цієї групи належать також номінації, що характеризують адресата за зовнішніми ознаками, віком, одягом, місцезнаходженням тощо.

Основною диференційною ознакою у визначенні адресата звертання є його зовнішній вигляд: колір і форма волосся, брів, очей, зубів, розмір і форма губ, наявність бороди, вусів, розмір та форма носа, колір і розмір щік, форма і розмір обличчя, вух, зріст, конфігурація тіла, врода. Вибір ознаки, що кладеться в основу апелятива, майже цілком зумовлений екстралінгвістичними факторами: об'єктивною дійсністю і формами її відображення людиною. Мовленнева номінація використовує готові номінативні одиниці, але їх відбір координується ситуацією: все залежить від того, яка в певному середовищі і в певний час ознака вирізняє особу з-поміж інших і найперше впадає у вічі тому, хто звертається до неї.

Найчастіше потрібного адресата називають за кольором волосся (Білява, я тобі подобаюся?; Чорнявий, піднеси дівчині сумку), його формою, зачіскою (Ти не телефонуєш, кучерявчику?; З розпущеним волоссям, ти довго розмовлятимеш?), за кольором та формою брів (Дай, чорноброва, два квитки до Калинівки; Вузькоброва, не стріляй очима), очей (Будь здорова, синьоока; Малонно сіроока, а у Вас є телефон?), за наявністю бороди та вусів (Бороданю, звільни місце бабусі; Вусаню, не чіпляйся до дівчат!), конфігурацією тіла (Товстуне, посунься трохи, не один їдеш; Дюймовочко, котра година?), вродою (Красуне, Вам допомогти?; Миловида, далеко їдеш?). Такі ознаки найшвидше сприймаються зором, є найбільш помітними. Інші ознаки зовнішнього вигляду людини актуалізуються рідше, тому що ступінь примітності їх відчутно знижується, а іноді вони виокремлюють тільки поодиноких адресатів звертання.

Вживання апелятивів за зовнішніми ознаками зумовлене переважно пресупозицією «адресат — незнайомий». Типовими ситуаціями їх використання є міський транспорт та «вуличні» розмови. «Творцями» апелятивів за ознаками зовнішнього вигляду здебільшого бувають особи молодого віку, переважно чоловіки. Позитивно забарвлені, емоційно-експресивні апелятиви переважають над пейоративно забарвленими та стилістично нейтральними, що зумовлено призначенням апелятива як метакомунікативної одиниці — організувати і регулювати процес мовленнєвого спілкування.

У виборі структурних моделей перевага надається субстантивованим афіксальним утворенням із зменшено-пестливими суфіксами -очк-, -еньк- та з суфіксами -ат-, -аст-, -ань-, що виражають інтенсивно виявлену, збільшену

ознаку, а також субстантивованим композитам.

Надзвичайно активними в українському розмовному мовленні є номінації осіб за віковою ознакою, пор.: Синочку, поступився б місцем старенькій; Подай, доню, сумку; Батьку, сідай, будь ласка. Такі апелятиви є своєрідним прийомом встановлення інтимніших, невимушених контактів з адресатами мовлення. Активне використання вікової ознаки для найменування адресатів звертання зумовлене тим, що вона є легко помітною, специфічною особливістю людини похилого віку, молодої особи чи дитини.

Розмовне мовлення, обслуговуючи всю сферу неофіційного особистого спілкування, характеризується різним ступенем невимушеності. Люди розмовляють неоднаково з людьми свого віку та старшими чи молодшими, з близькими та далекими знайомими, з рідними і незнайомцями. Вибір форми звертання залежить від конкретної ситуації. Так, до незнайомої особи поважного віку цілком доречними є такі форми звертань, як батьку, мамочко, бабусю, бабуню, дідусю, дідуню і под., які в мовленні молодих людей можуть звучати тепло і лагідно. Такі звертання широко представлені і в художній літературі, де вони набувають функцій експресивного засобу. Потрапляючи у невласне їм оточення, одиниці розмовного мовлення, які є стилістично нейтральними, актуалізуються й зазнають функціональних перетворень. Вони виконують не лише функцію позначення (що), але й функцію відображення (як), пор.: Мені, батьку, он той шмат, скільки витягне. Та сміливіше, сміливіше! Своє продає, не крадене (Гр.Тютюнник); Мова, мамочко, йде не про гроші, а про естетику й знання. Ось, будь ласка, чотири кали. Здачі не треба (О.Чорногуз).

Люди старшого віку до молодших чи дітей найчастіше звертаються інтимніше, пор.: доню, сину, дитино, малий, хлопче, козаче тощо, напр.: (у транспорті) Дочко, дай сяду, ноги дуже болять; (на базарі) Почім твоя картопелька, синку мій хороший (П.Глазовий).

Апелятиви за віковою ознакою здебільшого оцінні: вони виражають позитивне чи пейоративне ставлення суб'єкта номінації до адресата звертання.

Структура апелятивів за віковою ознакою різнотипна. Переважають метафоризовані іменники із назв рідні — як непохідні, так і відсубстантивні афіксальні деривати. Відприкметникові деривати, субстантивовані прикметники, субстантивні словосполучення представлені зрідка.

Досить активно осіб вирізняють за виглядом одягу, його кольором, формою, малюнком на ньому, напр.: У капелюсі, дайте дорогу!; У синій сукні, хіба Ви мене не впізнали?; Гей, у кітелі, підійди-но сюди; У квітчастій хустині, звідки Ви така гарна?

Названі ознаки є найпомітнішими як зблизька, так і здалеку. Тому закономірно, що незнайомих адресатів на вулиці, у транспорті, магазині тощо визначають саме за ознакою одягу.

Усі неконкретизовані й конкретизовані апелятиви за одягом відзначаються своїм тісним зв'язком із ситуацією. Їх використовують в екстремальних обставинах, коли миттєве вирішення певної особи з-поміж інших вкрай важливе, а іноді навіть єдино можливе.

Апелятиви за ознакою одягу розрізняються своєю структурою. Найуживанішими є прийменниково-іменникові форми (у сукні, з бантом), які можуть поширюватися прикметником (у зеленій сукні). Інші структурні моделі характеризують поодинокі лексеми.

Оцінюючи мовця, його мовлення, виходять не лише з критеріїв літературності чи нелітературності тих чи інших способів вираження, а й оцінюють його відповідність ситуації. Цікаво виявляють себе щодо ситуацій апелятиви за місцезнаходженням у просторі. Критерієм їх розмежування слугує те, що простір може бути обмеженим і необмеженим, що людина може перебувати в ньому тимчасово — від кількох хвилин до кількох років, або постійно. Пор.: а) апелятиви за тимчасовим місцезнаходженням особи в обмеженому просторі (На балконі, обережніше, можете впасти; Біля вікна, відчиніть квартиру); б) апелятиви за тимчасовим місцезнаходженням особи в необмеженому просторі (Гей, там, біля криниці, підійдіть ближче; На воротах, будь пильнішим!).

Досить своєрідними «транспортними» апелятивами за місцезнаходженням є звертання до групи осіб типу серединка, передня (середня, задня) площадка і под., до яких вдаються водії транспортних засобів: Задня площадка, підніміться вище!; Серединка, проходите, не затримуйте пасажирів. Конструкції такого типу формально можуть бути визнані еліптичними утвореннями, оскільки утримуваний у свідомості предмет думки таких побудов не вербалізується через зрозумілість із ситуації. Проте їх не можна вважати суто еліптичними, бо словесно реалізований член має в їхній структурі повну семантичну компенсацію: наявні члени речення, які здебільшого являють собою прийменниково-іменникові конструкції, називають предмет думки не прямої, як звичайно (за іменем, прізвиськом тощо), а лише за певними і очевидними в даній ситуації якісними ознаками.

Конструкції апелятивів за місцезнаходженням в обмеженому й необмеженому просторі подібні за формою вираження. Здебільшого це прийменниково-іменникові форми та субстантивні словосполучення.

Дуже часто в розмовному мовленні до незнайомої особи звертаються, виділяючи її за наявністю в неї чого- або кого-небудь (предмета чи істоти),

пор.: З сумкою, пройдіть по салону; З котиком, він породистий? Переважна більшість апелятивів цієї лексико-семантичної групи тісно пов'язана з ситуацією мовлення. Їх структура ідентична структурі апелятивів за місцезнаходженням.

Звертання, що відображають вдачу, натуру, поведінку, характер, інтелектуальні здібності, звичку людини, розмовному мовленню у пресупозиції «адресат — незнайомий» майже не властиві. Це зумовлено тим, що названі людські ознаки мають індивідуальний характер і невідомі номінаторові. У пресупозиції «адресат — знайомий» вони, навпаки, широковживані, пор.: Весела, у Вас не знайдеться зайвий квіток?; Пліткарко, припини!; Як тобі не соромно, рвачу!; Агов, розумний, прикуси язик!

Серед апелятивів за манерою поведінки є багато метафоричних перенесень ознак тварини на людину: Лисичко, яка ж ти хитрюща; Щеня, довго будеш огризатися, ані слова більше! тощо.

Нейтральні й експресивно-емоційні апелятиви за манерою поведінки досить активно використовують письменники у творах для відображення характерних рис персонажів та створення комічних ситуацій, пор.: А ось ти, інтелігент, двох курей не вариш ... Треба вміть на світі жити, дорогий товариш! (П.Глазовий); Скільки раз ти, волоцюго, з іншими таскався! Бодай стільки на тім світі ти перевертався (П.Глазовий).

Структура апелятивів цієї групи досить строката. Переважають іменникові суфіксальні деривати та субстантивні словосполучення.

Апелятиви багатьох лексико-семантичних груп мають виразний ситуативно зумовлений характер. Так, зокрема, апелятиви за хворобою можливі лише в лікарні (рідше — у побуті), напр.: Я тобі допоможу, гіпертоніку, хоч би ліками. Звертатися таким чином слід у виняткових ситуаціях, бо подібні апелятиви можуть сприйматися як образа. Вони утворені здебільшого суфіксальним способом.

Апелятиви за зв'язком з устаткуванням, механізмом, пристроєм, що є визначальними у роботі представників певної професії, у своєму вжитку обмежені певними робочими місцями (завод, фабрика, магазин тощо): Ей, біля верстата, вас викликають до директора. За структурою вони збігаються з прийменниково-іменниковими формами.

Апелятиви за типом засобу пересування використовуються здебільшого на вулиці (дорозі), рідше — на річці, морі, у повітряному просторі, напр.: На машині, допоможіть доїхати до міста; На матраці, не запливайте за буйки!; На дельтоплані, приземляйся! Структурно такі апелятиви ідентичні прийменниково-іменниковим формам.

За присвоєним номером адресата звертання найчастіше визначають у спорті (П'ятий номер, відійди від стартової лінії!), за назвою міста, з абонентом якого необхідно зв'язатися, — на телеграфі (Одеса, дев'ята кабіна), за відсутністю чогось необхідного в певній ситуації — у транспорті, певній установі чи закладі (Без талона, платіть штраф; Без попереднього запису, директор приймати не буде).

Іноді для визначення адресата звертання однієї диференційної ознаки буває недостатньо, тому що вона невиразна чи властива в повному або частковому вияві іншим особам, що знаходяться поряд. Тоді потрібну особу вирізняють за двома і більше ознаками: Красуне в білому, Ви наче з картини.

Для апелятивів за виконуваною функцією, роллю, дією характерні дві особливості — вони адресовані групі осіб і мають реченеву структуру, напр.: Хто їде на екскурсію, зберіться біля школи о восьмій.

Цілий ряд актуалізованих ознак, за якими визначаються апелятиви, є спільним і для номінативів. Серед них — ознаки зовнішнього вигляду, віку, наявності чи відсутності предмета (істоти), особливості вдачі, поведінки, характеру тощо. Проте ці дві групи непрямих номінацій осіб мають і відмінні ознаки. По-перше, майже всі номінативи на противагу апелятивам уводяться у висловлювання за допомогою різнорозрядних займенників: найчастіше вказівних — цей (оцей), ця (оця), той (отой), та (ота), такий (отакий), рідше — неозначених (якийсь, якась), присвійних (мій, твій, наш, ваш) та означальних (сам, сама) займенників. По-друге, непрямі найменування осіб констатуючого характеру значно активніше використовуються в художніх творах, ніж номінації осіб апелятивного характеру. Причому, серед них переважають номінативи за актуалізованими ознаками зовнішнього вигляду, вдачі, поведінки та характеру. Деяко поступаються перед ними найменування за віком, одягом, наявністю чи відсутністю предмета, а номінативи за ознаками хворих осіб вживаються зовсім рідко. По-третє, номінації осіб констатуючого характеру в розмовному мовленні не мають етичних обмежень.

У розмовному мовленні осіб вирізняють не лише за спільними з апелятивами актуалізованими ознаками, а й за відмінними, притаманними лише непрямим номінаціям констатуючого характеру. Такими специфічними ознаками здебільшого є: тимчасове місце перебування особи, місце її проживання, виконувана дія, стан чи звичка, часові параметри, певні стосунки з іншими особами, набори різнорідних ознак, напр.: За сусіднім столиком/ твоя нова знайома?; Над нами живе /до Києва переїжджає; Швидко- швидко говорить/ вас розшукувала сьогодні; Той /хто опівночі

прибрів/ не дав мені виспатися; Тобі телефонував / за кого збираєшся заміж.

Непрямі найменування трьох лексико-семантичних груп — за місцем проживання, професією, часовими параметрами — відзначаються особливостями уведення у висловлювання. Являючи собою структуру складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу, такі непрямі найменування мають обов'язковий опорний компонент у головній частині — співвідносне займенникове слово той (отой), та (ота) та ін., напр.: Де той / хто фотографує? Непрямі номінації за іншими актуалізованими ознаками до складу висловлювань можуть уводитися і без займенникових слів, пор.: Он побіг / це з твого класу? і Он побіг / з твого класу?

Найуживанішими в художній літературі є номінації осіб за набором різнорідних ознак. Деяко поступаються перед ними найменування за професією та виконуваною дією, звичками, причому останні здебільшого набувають тут образних форм. Зовсім не виявлені в художніх творах непрямі назви осіб за тимчасовим місцем їх перебування, місцем проживання, за часовими параметрами та стосунками з іншими особами.

Найпродуктивнішими структурними типами непрямих номінацій осіб за специфічними актуалізованими ознаками є два: а) конструкції з дієвідмінованим дієсловом (он б'ється, навпроти живе); б) дієслівні та бездієслівні блоки (з ким зустрічалася раніше, хто на касі).

У **другому розділі** "Непряма номінація предметів" визначено лексико-семантичні групи непрямих найменувань предметів, що вживаються в усно-розмовному мовленні, встановлено лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, які впливають на вибір актуалізованої ознаки, охарактеризовано структурні типи непрямих номінацій предметів.

За кожним із предметів у кодифікованій літературній мові в певний час і певним способом закріпилася відповідна назва. Зв'язок між назвою і предметом завжди опосередкований категоріями мислення. З іншого боку, для усвідомлення природи словесного знака важливе значення має мотивація, що вказує на ознаку, властивість або яку-небудь іншу характеристику денотата, що лягли в основу його номінації. Крім прямих, загальнозживаних назв предметів у розмовному мовленні досить часто вживаються їх непрямі назви, що мотивуються такими актуалізованими ознаками, як форма, колір, прагматичне призначення, локалізація у просторі або часі, вартість тощо.

Непрямі найменування здебільшого даються предметам домашнього вжитку. Серед них домінують меблі, непрямі назви яких здебільшого відображають їх призначення а) щось зберігати (Поклади/... де посуд); б) тримати, утримувати щось, когось (Підкажіть/ на чому... вішають пальто?);

Дайте/ на чому ... сидять). Такі номінації завжди ситуативні, тобто зрозумілі в умовах певної ситуації.

За тією самою ознакою вирізняють і предмети туалету (Дай/ чим... розчісують волосся); посуд (Розкладай / з чого... їстимемо); шевські знаряддя (Принеси/ на чому... вишивають); постіль (Розстеляй/ на чому... спатимемо). Відсутність прямих назв предметів домашнього вжитку в розмовному мовленні не породжує неясності, оскільки конситуація поповнює нестачу власне-мовної інформації.

Серед інших ознак, за якими непрямо називають предмети домашнього вжитку, виділяються: вартість (За тридцять доларів/ непогана? (шафа), місце виробництва (Індію/ не завезли? (пудру, виготовлену в Індії) тощо).

Існування непрямих номінацій предметів домашнього вжитку, як і багатьох інших предметів, зумовлене двома причинами — психологічною та мовною. Перша з них вагоміша, оскільки в розмовному мовленні через відсутність часу для обдумування мовець вагається у виборі слова чи навіть на якусь мить може призабути його. У такому випадку йому легше назвати предмет розчленовано, описуючи його функції. Рідше вибір і вживання непрямих номінацій аргументується мовною причиною. Коли немає готового слова для позначення певного поняття, складніша, ніж слово, номінативна одиниця стає єдиним засобом вираження цього поняття. Так, наприклад, у висловлюваннях типу: Принеси/ чим... прати або Купи/ чим... миються непрямі найменування чим прати, чим миються з мовної точки зору заповнюють лауну в парадигматичному ряду, оскільки в розмовному мовленні немає родових однослівних найменувань предметів (пор.: офіційні родові назви в кодифікованій мові — "засіб для прання", "мийний засіб", у розмовному мовленні — "чим прати", "чим миються", тобто мило, шампунь, пральний порошок, рідина, гель, паста тощо).

В основу утворення непрямих найменувань предметів господарського вжитку кладеться найтипівіша ознака цих знарядь — призначення виконувати якусь дію: мити, мести, рубати, копати, косити, фарбувати, палити, ламати тощо, напр.: Знайдіть/ чим... замітають (віник, мітлу).

Непрямі назви інструментів господарського вжитку, подібно до непрямих номінацій предметів домашнього вжитку, мають описовий характер. Вони є, по суті, дефініціями однослівних понять. І ті, і й інші за своєю структурою є здебільшого дієслівними блоками, у межах яких визначаються певні різновиди залежно від форми вираження дієслова та кількості складників. Непрямі номінації одягу, головних уборів, взуття мають ширший набір актуалізованих ознак, проте визначальною для них так само, як і для

інших, є ознака їх призначення, пор.: Знайди в шафі / в що... одягаються; Візьми / чим... голову зав'язують; Купи / що... зараз взувають тощо. Другою ознакою, що зазнає актуалізації і кладеться в основу розмовних непрямих найменувань предметів одягу, головних уборів та взуття, є сезон носіння, напр.: Я сьогодні уже / в літньому /, тепло ж... Іноді в побутових розмовах певний вид одягу чи взуття непрямо називають за матеріалом, з якого він виготовлений, пор.: Мені дуже не подобається оцей / капрон (про капронові панчохи); Ця / гума буде парити, не взувай (про гумові чоботи) і под. Такі номінації є типовими метонімічними замінами, властивими розмовному мовленню.

Виділяючи певний вид одягу чи взуття, номінатор може актуалізувати в нього ознаку наявності чи відсутності якоїсь деталі (Покажіть мені / з бантом (блузку); ознаку кольору (Скажіть / червоні / якого розміру? (черевики); ознаку розміру (Ширшого / немає? (плаття), ознаку подібності до чогось (Ти що / матрац одягаєш? (надзвичайно м'яке, об'ємне пальто на лебедячому пуху).

Непрямі найменування продуктів харчування та виробів і страв із них актуалізують різні типи ознак, зокрема: а) вартість, напр.: За сорок п'ять / і три пакети молока (плавлений сир зазначеної вартості); б) місцезнаходження, напр.: У кімнаті поклала / принеси (торт); в) характер і колір упакування, напр.: Дайте / в стаканчику (морозиво); Що у Вас / у червоній банці? (паштет); г) основний складник, напр.: Так багато ти молочного їси? та ін.

На актуалізованій ознаці наявності або відсутності якогось складника формуються непрямі номінації напоїв, пор.: Подай / з льодом (шампанське); Принеси / без цукру (чай). Зовнішній вигляд, колір наклейки, малюнок на ній також нерідко вирізняють певний вид напою з-поміж інших. Напр.: Дайте оту / з золотистою наклейкою; Нам отієї / з червоною смужечкою і под.

У розмовному мовленні непрямі найменування фруктів та овочів найчастіше виникають у ситуаціях купівлі-продажу. Найтипівішими ознаками, що кладуться в основу їх номінації, є колір, розмір та форма, напр.: Чорні / скільки коштують? (черешні); Виберіть / великий (кавун); Довгенькі / дасте? (баклажани). Такі найменування поза конситуацією незрозумілі, оскільки пряма назва вербально не виражена.

У непрямих найменуваннях ліків, канцелярського приладдя, матеріальних цінностей актуалізації здебільшого зазнає їх призначення, пор.: Що ви порадите / від шлунку?; Дай / у чому... малюють; Для дублянки / вже трохі є?

Називання будівель найчастіше починається з якоїсь характерної зовнішньої, такої, що впадає у вічі, ознаки. Нею здебільшого є матеріал, з якого виготовлений будинок, або елементи його зовнішнього вигляду, напр.: Оцеї / панельний / будуть зносити? Із зеленими балконами / це Ваш?

Різноманітні заклади, установи досить часто називають неофіційно, спрощено — за прізвиськом видатної людини в певній галузі, пор.: Я купувала ці ліки / у Зубицьких (аптека); Він лежав в Амосова (клініка) тощо.

У непрямих найменуваннях транспортних засобів здебільшого зазнають актуалізації ті звуки, які вони видають, пор.: Заважають ці / дир-дир; рідше — призначення виконувати якусь функцію, пор.: Сміття забирає / не приїжджала ще?

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Відзначено, зокрема, що потреба в непрямих назвах виникає з певних об'єктивних та суб'єктивних причин, серед яких найголовнішими є: а) специфіка розмовного мовлення (швидке найменування, виділення потрібного предмета, відсутність часу на його обдумування тощо); б) невідома індивідуальна назва особи; в) незнання прямої назви предмета, що підлягає найменуванню; г) конситуація; д) суб'єктивний фактор номінатора тощо.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Непрямі номінації осіб за зовнішньою ознакою (Актуалізована номінація осіб (апелятиви) // Мовознавство. - 1996. - N 6. - С. 61-65.
2. Звертаймося чемно й шанобливо // Культура слова. - 1997. - Вип. 50. - С. 104-106.
3. Непрямі найменування в ситуаціях "міський транспорт" // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Збірник статей. - Вінниця, 1996. - С. 39-43.
4. Логіко-психологічні засади непрямих номінацій в усному мовленні // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур: Матеріали III Міжнародної конференції, 14-16 травня 1996 року. - Дніпропетровськ, Україна, 1996. - Том I, частина II. - С. 98-102.
5. Мовні номінації — засіб актуальних найменувань // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Полтава, 1992. - С. 110-111.
6. Деякі явища непрямой номінації і мовлен^нєва культура людини //

Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді: Матеріали і методичні рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції, 14-15 березня 1995 року. - Херсон, 1995. - Вип. II. С.55-56.

7. Комунікативна доцільність непрямих номінативних одиниць // Культура і освіта: проблеми, пошук, творчі знахідки: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. - Вінниця, 1995. - С. 158-159.

8. Функціонально-семантичні особливості непрямих номінацій предметів домашнього вжитку // Функциональный аспект семантики языковых единиц: Материалы VIII Международной научной конференции по актуальным проблемам семантических исследований. - Харьков, 1997. - Часть I. - С. 37-39.

Нестеренко І.Я. Явища непрямої номінації в українській мові. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01. - українська мова. - Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Київ, 1997.

У роботі досліджені непрямі номінації осіб та предметів в усно-розмовному українському мовленні. Встановлені лексико-семантичні групи цих номінацій, їх структурні типи, визначені межі спільного й відмінного потенціалу актуалізованих ознак у непрямах назвах осіб апеллятивного та констатуючого характеру.

Ключові слова: непряма номінація осіб, непряма номінація предметів, розмовне мовлення, внутрішня форма, апеллятив, номінатив, актуалізація ознак, конситуація, ситуація, суб'єктивний фактор, об'єктивний фактор, комунікація.

Нестеренко И.Я. Явления непрямої номинации в украинском языке. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык. - Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1997.

В работе исследованы не прямые номинации лиц и предметов в устно-разговорной украинской речи. Установлены лексико-семантические группы этих номинаций, их структурные типы, определены границы общего и отличительного потенциала актуализированных признаков в не прямых названиях лиц апеллятивного и констатирующего характера.

Ключевые слова: непря́мая номина́ция лиц, непря́мая номина́ция предметов, разгово́рная ре́чь, внутре́нняя форма, апе́ллатив, номинатив, актуа́лизация признако́в, конситуа́ция, ситуа́ция, субъекти́вный факто́р, объекти́вный факто́р, коммуника́ция.

Nesterenko I.Y. The phenomena of indirect nomination in the Ukrainian language. - Manuscript.

Dissertation for the Candidate's degree in Philology on speciality 10.02.01. - Ukrainian language. - National pedagogical university named after M.Dragomanov, Kyiv, 1997.

The dissertation presents an investigation of indirect personal and objective nomination in oral-spoken ukrainian speech. The lexic-semantical group of this nominations and their structural typies are ascertained, the limits of common and different potential of actualated features in indirect personal nomination of appealative and nominative character are determined.

Key words: indirect personal nomination, indirect objective nomination, oral speech, inward form, appealativ, nominativ, actualation of features, consituation, situation, subjective factor, objective factor, communication.

Підписано до друку 16.09.97р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк.1,0. Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 248.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

скачб.